

ческого времени.— К., 1974.— 218 с.; *Ольвия и Нижнее Побужье* // МИА.— 1956.— № 50; *Ольвия. Теменос и агора*.— М.—Л., 1964.— 382 с.; *Надписи Ольвии*.— Л., 1968.— 132 с.; *Ольвия*.— К., 1975.— 248 с.

¹⁷ Славін Л. М. Основні результати та найближчі завдання...— С. 5, 7, 10.

¹⁸ Там же.— С. 9—11.

¹⁹ З 1991 р. експедиція ЛВІА в Ольвії не працює.

²⁰ Докл. див.: *Kryzhitskii S. D., Krapivina V. V. Op. cit.*— Р. 184—197.

Л. М. СЛАВІН І ДОСЛІДЖЕННЯ ХОРИ ОЛЬВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

С. Б. Буйських

Після смерті 1928 р. видатного вітчизняного археолога Б. В. Фармаковського, який, за словами В. Д. Блаватського, вперше для Північного Причорномор'я «зрозумів та здійснив на практиці рішення завдання археологічного дослідження античного міста»¹, та досяг у вивченні Ольвії винятково важливих для науки результатів, протягом майже десяти років темп та якість робіт в Ольвії помітно знизилася, й вони не принесли будь-яких значних відкриттів та знахідок. У 1931, 1933—1934 рр. експедиції взагалі не провадилися.

Таке становище суттєво змінилося, коли 1936 р. Ольвійську експедицію очолив учень Б. В. Фармаковського — молодий енергійний дослідник Лазар Мойсейович Славін. Використовуючи методика свого вчителя, враховуючи недоліки попереднього десятилітнього етапу розкопок, а також беручи до уваги специфіку Ольвії як археологічної пам'ятки, Л. М. Славін розробив широку програму її багаторічних досліджень та публікацій їх матеріалів. Найважливішою частиною цієї програми, разом з подальшим поглибленим вивченням міста та некрополя, було включення до неї Л. М. Славіним — вперше в історії вивчення Ольвії — проблеми ольвійського оточення, з'ясування економічного та культурного потенціалу поселень Нижнього Побужжя, встановлення хронологічних етапів їх існування шляхом інтенсифікації розвідувальних та розкопачних робіт, які раніше мали лише спорадичний характер².

Ця програма практично одразу ж почала втілюватися Л. М. Славіним у життя — у другій половині 30 — на початку 40-х рр. розвідувальне обстеження території ольвійської сільської округи значно активізувалося³. Це дало змогу виявити цілу низку нових пам'яток на правому березі Південного Бугу — від Миколаєва до Очакова і, що найважливіше, — здійснити перші стаціонарні роботи на рядових приольвійських поселеннях різного часу. Серед пам'яток, що почали досліджуватися у цей час, відзначимо поселення VI—III ст. до н. е. Петухівку-1, поселення IV—III ст. до н. е. Чортувате-1 та Варварівку, городище перших століть н. е. Петухівку-2⁴.

У роки війни, підсумовуючи основні результати вивчення Ольвії в 30—40-ві рр., Л. М. Славін відзначав, що «одною з найцікавіших і найхарактерніших особливостей вивчення Ольвії за останні 25 років є включення питань ольвійської периферії в сферу польових і наукових інтересів ольвійських експедицій. Повністю усвідомивши, що без вивчення сучасних Ольвії стародавніх городищ і могильників низових районів Буго-Дніпровського басейна не може бути і мови про повне і всестороннє вивчення і правильне розуміння історії і культури Ольвії, археологи практично взяли за розвідувочу і розкопачну роботу в Побужжі і Подніпров'ї. Незважаючи на те, що в цій області за останній час уже виконано досить багато робіт, все ж, ураховуючи вели-

© С. Б. БУЙСЬКИХ, 1997

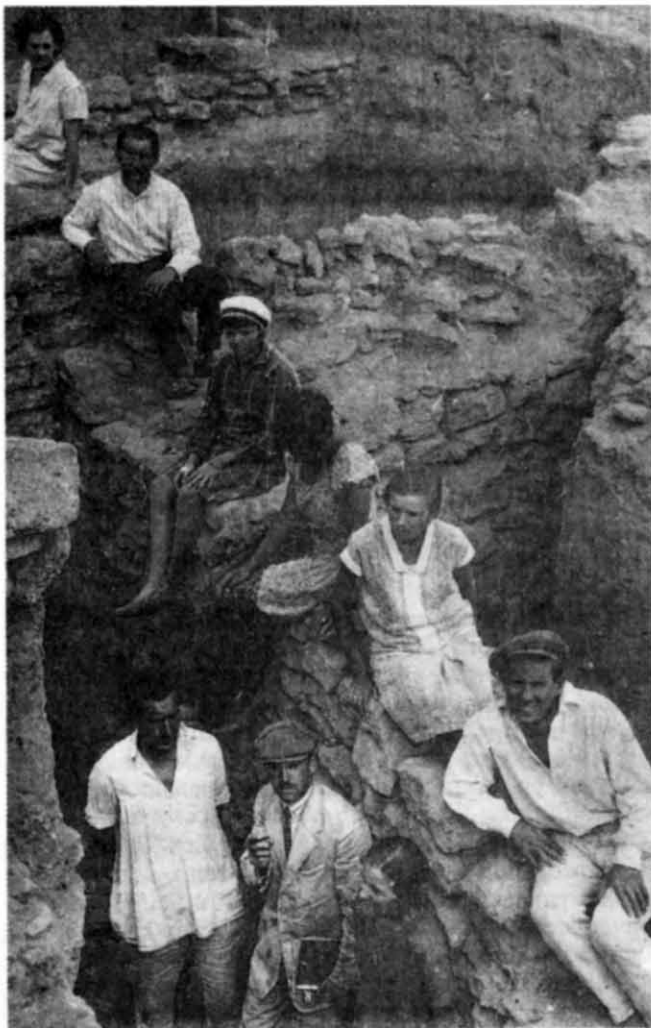

Рис. 1. Ольвія. 1928 р. Ділянка «І». На кладці (зверху вниз): О. І. Леві, Л. М. Славін, І. В. Фабриціус, В. А. Головкіна, Т. І. Милова, А. С. Юнович; стоять внизу: О. М. Карасьов, І. І. Мещанінов, А. П. Манцевич.

чезні розміри цього завдання, велику територію і наявність буквально сотень городищ та могильників на ній, доводиться вважати це вивчення ольвійської периферії лише початком»⁵.

Після Великої Вітчизняної війни археологічні роботи на ольвійській хорі було відновлено⁶. Л. М. Славін надав їм науковий планомірний характер та широкий розмах, особисто беручи участь у них та віддаючи їх науковому керівництву, інтерпретації та узагальненню здобутих матеріалів багато сил, енергії, часу.

Всього за шість післявоєнних років (1946—1951) силами керованих ним експедицій — Ольвійської, Буго-Дніпровської, Снігурівської та Інгудецької — було проведено суцільну археологічну розвідку, що охопила обидва береги Бузького та Березансько-Сосицького, правий берег Дніпровського, південну частину Тилігульського лиманів, а також нижні

течії Дніпра, Іnguла та Іnguльця⁷. У результаті було одержано значний матеріал для археологічної карти як найближчої округи Ольвії, так і територій, що прилягали до неї. Під час робіт було зафіксовано понад 100 городищ, поселень та некрополів.

На 51 пам'ятці різних хронологічних етапів було проведено розвідкові розкопки. З них найцінніші матеріали здобуто на поселеннях Козирка-1, Радсад, Дідова Хата, Широка та Закисова Балки, Дніпровське-1, 2, Петухівка-1, 2 (правий берег Бузького лиману), Скелька, Семенів Ріг, Олександрівка, Станіслав (лівий берег Бузького лиману), Вікторівка-1, 2, Рибаківка, Кам'янка (Березанський лиман), Коблеве, Капустине (Тилігульський лиман)⁸.

Особливо слід відзначити результати робіт на поселеннях Широка Балка (VI—V ст. до н. е.)⁹ та Закисова Балка (IV—III ст. до н. е.)¹⁰. На Широкій Балці вперше вдалося встановити, що основним типом житла в ольвійському регіоні періоду колонізації були землянки та напівземлянки прямокутної та округлої форм; на другому — були відкриті залишки кількох великих сирцево-кам'яних будинків, вулиць та водостоків.

Ці роботи, що охопили досить велику територію, вперше, як відзначав Л. М. Славін у доповіді на VI науковій конференції Інституту археології АН УРСР¹¹, дали у розпорядження дослідників важливі матеріали з планування та домобудівництва поселень, занять населення, характеру їхніх зв'язків з Ольвією; допомогли у загальних рисах змалювати матеріальну (й почасти — духовну) культуру поселень ольвійської периферії, накреслили їх датування. Л. М. Славін виділив загальні ознаки для поселень хори всіх періодів: 1) відкритий характер, відсутність укріплень (за винятком пам'яток пізньоелліністичного — римського часів); 2) наявність розвиненого кам'яного домобудівництва; 3) переважно сільськогосподарська спрямованість; 4) значна кількість грецького імпорту та місцевого ольвійського кружального посуду в керамічному інвентарі.

Докладнішу характеристику кожної пам'ятки було дано Л. М. Славіним у великій статті, що узагальнила результати археологічних досліджень античних городищ, поселень та могильників Нижнього Побужжя у 1949—1951 рр.¹² Окрему статтю, оскільки Л. М. Славін розумів важливість пам'яток для розв'язання питань грецької колонізації Нижнього Побужжя, було присвячено поселенню на о. Березань¹³. Дві спеціальні праці також написано ним з проблем етнокультурної та хронологічної інтерпретації пам'яток перших століть н. е., які досліджувалися на Середньому та Нижньому Інгульці. Останні були впевнено пов'язані дослідником з черняхівською культурою¹⁴.

Тут доцільно буде підкреслити комплексний, істинно науковий підхід Л. М. Славіна до вивчення ольвійського оточення — у ході розвідкових обстежень Нижнього Побужжя ретельно фіксувалися не лише античні поселення, але й пам'ятки інших культур та епох, в т. ч. епохи бронзи та раннього середньовіччя. На деяких з них було здійснено розвідкові розкопки, що збагатили науку новими матеріалами про давнє населення цієї території. Водночас основні зусилля Л. М. Славіна, природно, були спрямовані на поглибленіше вивчення саме хори. Так, у 1952—1959 рр. роботи з вивчення ольвійської периферії було розгорнуто ним на поселеннях IV—III ст. до н. е. Чортуватому-1, Дідовій Хаті, Кисляковці, Софіївці та городищах хори перших століть н. е. — Козирці, Старій Богданівці, Радсаді, Золотому Мисі¹⁵. Тривали розкопки поселень перших століть н. е. на Інгульці — в Опанасівці, Снігурівці, Ново-Кондаковці, Дар'ївці тощо. Значну увагу Л. М. Славін приділяв і вивченню пізньоскіфських городищ на Нижньому Дніпрі, а також розкопкам та розвідкам поселень античного часу на р. Інгулі, Південному Бузі та Тилігульському лимані¹⁶.

Великого значення у своїх дослідженнях, присвячених сільській околиці Ольвії, Л. М. Славін надавав проблемі греко-варварських взаємовідносин. У статті «Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії» він відзначав: «Проведені роботи показали, що греки і корінне населення були найтісніше пов'язані між собою, причому не тільки в галузі економіки»¹⁷. Детальніше на етапах та характері цих взаємовідносин — від часу колонізації до рубежу н. е. — вчений зупинився в спеціальних працях¹⁸.

До дослідження сільської округи Ольвії Л. М. Славін залучив велику групу відомих дослідників, в т. ч. — О. М. Карасьова, Т. М. Кніпович, С. І. Капошину, Ф. М. Штігельман, Т. І. Фармаковську, П. М. Шульца, І. В. Фабриціус, А. П. Манцевич, М. С. Синицина, М. Ф. Болтенка, К. А. Раєвського, Б. М. Рабічкіна, І. В. Яценко, І. Д. Ратнера, К. С. Горбунову, Н. М. Погребову, Н. Г. Єлагіну, Е. А. Симоновича, М. І. Вязьмітіну, Ф. Т. Камінського, Г. Т. Ковпаненко, М. М. Бондаря, А. В. Буракова, В. В. Лапіна, Я. В. Доманського, Н. О. Кравченко, Л. Е. Пінську, В. І. Таганову та ін. В цьому яскраво виявилася одна з рис таланту Л. М. Славіна як дослідника та організатора науки — чудова кадрова політика. Саме завдяки цим науковим силам, їхнім знанням та польовому досвіду, як відзначав Л. М. Славін, «роботи по вивченню ольвійської периферії дозволили нанести на археологічну карту більше 100 городищ, поселень та могильників та відкрили такий великий матеріал, який здатен висвітлити основні риси історії та культури давнього населення Дніпро-Дністровського Причорномор'я»¹⁹.

Здобуті матеріали дозволили перейти до створення перших у вітчизняній

Рис. 2. Ольвія. 1932 р. К. М. Колобова, Л. М. Славін та В. Борцевич за обробкою археологічного матеріалу.

історіографії узагальнюючих досліджень монографічного характеру, темою яких стали пам'ятки ольвійської сільської округи²⁰. Особливо слід виділити дисертаційну роботу учениці Л. М. Славіна, невтомної дослідниці хори Ольвії, на жаль, вже покійної, Фанні Мойсейовни Штігельман — «Городища, поселення та могильники Бузького лиману VII—II ст. до н. е.», в якій було зведено воедино всі дані розкопок та розвідок античних сільських поселень регіону, накопичені на той час, накреслені основні етапи їх розвитку у догетський період.

Одним з найсуттєвіших результатів своїх робіт у Нижньому Побужжі Л. М. Славін вважав відкриття поселень та городищ перших століть н. е.²¹. Він підкреслював, що ці пам'ятки мають велике значення для розв'язання питань етнічного складу населення Ольвійської держави, з'ясування її історичної долі та загалом для кращого розуміння історії та культури Північного Причорномор'я в римську добу²². Через це Л. М. Славін вважав вкрай необхідним проведення систематичних планомірних розкопок на одній конкретній пам'ятці, що дозволило б зосередити тут необхідні сили та відкрити якомога більшу площу. З цією метою такою пам'яткою (й досі єдиною серед всіх поселень сільської округи Ольвії VI ст. до н. е. — III ст. н. е., дослідженою монографічно) Л. М. Славіним було обрано Козирку.

Впродовж багаторічних робіт на Козирському городищі (1954—1967) було досліджено оборонні споруди, розкрито квартал з вулицями та житловими будинками, у внутрішньому декорі яких використано рельєфні вапняково-гіпсові карнизи, одержано різноманітний речовий матеріал. На його підставі було вперше виділено два хронологічних етапи в історії хори післягетського часу: 1) кінець I ст. до н. е. — середина II ст. н. е.; 2) середина II — середина III ст. Вперше для хори було розроблено також детальну типологію кераміки перших століть н. е. Матеріали досліджень Козирки стали основою дисертації А. В. Буракова (1970), науковим керівником якої був Л. М. Славін, а потім увійшли до монографії²³.

Важливі дані, здобуті під час розкопок поселень Нижнього Побужжя в 40—50-ті рр., дали можливість Л. М. Славіну включити до розділу, присвяченого Ольвії, у першій великій узагальнюючій роботі «Нариси старо-

Рис. 3. Ольвія. 1940 р. Л. М. Славін зі студентами та співробітниками експедиції: 1-й ряд: Р. І. Ветштейн, Ц. Пальчик, А. І. Фурманська; 2-й ряд: О. М. Карасьов, Т. М. Кніпович, Л. М. Славін, С. І. Капошина, керівник студентів; 3-й ряд: третя зліва — Н. Барішевська, другий справа — К. Пироженко.

давньої історії Української РСР» спеціальний підрозділ про ольвійську округу²⁴.

Підсумовуючи цикл повоєнних досліджень ольвійської периферії та відзначаючи великі успіхи та досягнутий прогрес Л. М. Славін як істинний вчений не міг не вказати й на низку невирішених проблем²⁵. До числа суттєвих недоліків у вивченні пам'яток хори він відніс малу кількість сільських некрополів, виявлених у ході пошукових обстежень, та відсутність на них серйозних дослідницьких робіт. Слід сказати, що ця теза не втратила актуальності й сьогодні.

Оцінюючи перспективи проблематики, Л. М. Славін накреслив комплексну програму дослідження міста та його сільської округи, особливо підкреслюючи важливість матеріалів останньої для відтворення цілісної картини історії Ольвії та характеру її взаємовідносин з варварським світом Північного Причорномор'я²⁶. Серед багатьох поставлених для хори завдань він особливо виділив два: 1) необхідно не тільки продовжувати стаціонарні розкопки, розпочаті на найважливіших пам'ятках, але й всебічно розширити їх, одночасно з ними проводячи великі розвідувальні роботи з виявлення нових городищ, поселень й, особливо, могильників, перш за все архаїчного та післягетського часу; 2) найсерйознішу увагу приділити виявленню та вивченню пам'яток архаїчного часу, що мають першочергове значення для подальшого вивчення питань грецької колонізації Нижнього Побужжя й становлення Ольвійського полісу.

Окреслені проблеми були в центрі уваги Л. М. Славіна на посаді начальника Ольвійської експедиції в останні роки його життя²⁷ й на багато років визначили подальші напрямки розвідувальних пошуків та розкопачних робіт на хорі Ольвії. В середині 60-х рр., з ініціативи Л. М. Славіна, А. С. Русяєвою були проведені поглиблені розвідки в околицях Ольвії та в одному з малодосліджених районів периферії — на лівому березі Березанського лиману²⁸. Тут було відкрито низку поселень VI—V ст. до н. е., на одному з яких — Бейкуському у 1967—1969 рр. було проведено стаціонарні розкопки. Вони підтвердили висновок про землянковий характер домобудівництва на ольвійській хорі архаїчного часу, дуже важливий для висвітлення проблеми

ранньої хори Ольвії та Березані²⁹ й дали багатющий матеріал, що дозволив говорити про існування тут святилища Ахілла³⁰. В 1971 р. роботи на Березанському лимані були продовжені В. М. Отрешком (Каборга-1).

У ці ж роки під патронатом Л. М. Славіна В. М. Ключинцевим було проведено розвідку на лівому березі Бузького лиману, і В. В. Рубаном розпочате нове поглиблене розвідувальне обстеження правого берега³¹.

Результати вивчення пам'яток ольвійської периферії були висвітлені Л. М. Славіним більше ніж у 20 статтях, замітках, публікаціях, присвячених як загальним висновкам робіт Ольвійської експедиції, так і предметно — хорі та її пам'яткам. Стаття, в якій були підсумовані основні досягнення в дослідженнях античних поселень Нижнього Побужжя при Л. М. Славіні, на жаль, вийшла вже після смерті вченого³². В її основі доповідь «Деякі підсумки вивчення Ольвійської хори», зроблена Л. М. Славіним на конференції, присвяченій 100-річчю від дня народження його вчителя — Б. В. Фармаковсько-го — у січні 1971 р.

У цій праці дослідником змальовано послідовну картину історії сільської округи одного з трьох найбільших античних центрів Північного Причорномор'я — від часу виникнення в Нижньому Побужжі перших ранньогрецьких поселень до загибелі сільської округи в середині III ст. Л. М. Славіним тут вперше узагальнено матеріали з топографії, домобудівництва, економіки та занять населення, його етнічного та соціального складу, матеріальної та духовної культури, характеру взаємовідносин з оточуючими племенами. У статті вперше визначено кордони хори Ольвії, запропоновано її детальну періодизацію, подано також історію її дослідження та охарактеризовано найцікавіші пам'ятки. Славінські «Деякі підсумки...» ламали багато стереотипів та штамів, що утвердилися в літературі попереднього часу — вчений писав про аграрний характер грецької колонізації Нижнього Побужжя, про те, що в цей період напівземлянки були основним видом житла грецьких переселенців на Березані, в Ольвії та оточуючих їх поселеннях, та відкидав погляди опонентів про існування у складі хори суто скіфських поселень.

Ця праця підбивала підсумок всього зробленого Л. М. Славіним за тривалі роки його досліджень сільської території Ольвійської держави. Порівнюючи її з ранішими роботами Л. М. Славіна, чітко видно, як від постулатів, що панували тоді в науці, згідно яких Ольвія була заснована «греками-колонізаторами», а на поселеннях довкола неї мешкало т. зв. докорінне або «тубільне» місцеве скіфське населення³³, дослідник, дістаючи все нові й нові матеріали розкопок цих поселень, які йшли врозріз з прийнятою схемою, все більше й більше відходив від неї. Вже в 1958 р. він вважав за можливе назвати населення ольвійської округи змішаним, «греко-скіфським»³⁴. 1967 р. він відмовився від цього терміну, написав, що на поселеннях, які оточували Ольвію, «проживали греки й вихідці з місцевих племен»³⁵. І, врешті, в розглянутій статті вперше в історіографії пролунав його висновок про те, що населення хори в основі своїй було грецьким (що включало до себе переселенців з Середземномор'я та вихідців з Ольвії), з відомою часткою й представників варварського середовища³⁶. З другого боку, Л. М. Славін підкреслив, що саме до хори Ольвії «прилягали обширні території, заселені осілим населенням спочатку скіфського, а пізніше й сарматського походження», вказавши, що найтісніше Ольвія та її хора були пов'язані з територією Нижнього Подніпров'я.

І, мабуть, найважливіше, що саме в цій праці хора Ольвії була вперше цілком виразно названа «хорою» у тому її розумінні, яке відоме з античних джерел.

Оцінюючи загалом внесок Л. М. Славіна у справу вивчення Ольвійської хори, слід підкреслити, що завдяки його цілеспрямованій послідовній та енергійній діяльності у досить короткі строки було здобуто значний матеріал, який сприяв висвітленню, вперше у нашому антикознавстві, основних рис історичного розвитку давнього населення ольвійської округи. Дослідники дістали у розпорядження конкретні археологічні реалії до розв'язання проблем грецької колонізації регіону, отримали уявлення про домобудівництво, господарство та культуру пам'яток різних періодів від VI ст. до н. е. до III ст.

н. е. Це дозволило здійснити створення першої досить детальної археологічної карти античних пам'яток Нижнього Побужжя.

Цикл активних археологічних робіт початку 40 — кінця 60-х рр. з виявлення та вивчення античних городищ, поселень та могильників Нижнього Побужжя сам Л. М. Славін вважав «лише початком дуже важливої роботи, яка повинна систематично продовжуватися у значно ширших масштабах»³⁷. Але поза всяким сумнівом, саме цей цикл створив надійну основу для наступного, сучасного етапу досліджень сільської округи Ольвії.

Подальше комплексне вивчення сільськогосподарської території Ольвійської держави розгорнулося у 70—90-ті рр. Саме до цього часу першорядне значення проблеми території, організації, статусу, соціально-економічного та культурного потенціалу хори Ольвії, її дійсного місця в історичному розвитку полісу, про що неодноразово писав Л. М. Славін, були нарешті у повному обсязі оцінені дослідниками, що й призвело до суттєвої інтенсифікації досліджень. Те, що не встиг зробити Л. М. Славін, втілили і втілюють у життя його спадкоємці та послідовники, які прийняли від нього естафету наукового пошуку в Ольвії і на ольвійській хорі.

Роботи останніх двадцяти п'яти років (1972—1996), що провадилися в Нижньому Побужжі Інститутом археології НАН України під керівництвом учня Л. М. Славина члена-кореспондента НАН України С. Д. Крижицького, включали в себе здійснення нового розвідувального обстеження ольвійської сільської округи з подальшим поетапним вивченням поселень різних хронологічних груп. Вони дозволили суттєво змінити й деталізувати уявлення про характер розвитку ольвійської сільської округи, що існували раніше, відкрити багато десятків нових поселень, виділити невідомі раніше для хори типи пам'яток (зокрема, садиби), простежити глибший взаємозв'язок між етапами існування міста та оточуючих його поселень; дістати незаперечні свідчення про їх етнокультурну належність у переважній більшості — грекам.

Суцільне розвідувальне обстеження узбережжя нижньобузького регіону та суміжних з ним територій і розкопки ключових пам'яток VI—V ст. до н. е., IV—III ст. до н. е. та перших століть н. е. здійснювалися групою українських археологів (А. В. Бураков, С. Б. Буйських, В. М. Отрешко, В. В. Рубан). До розкопок поселень архаїчного та класичного часів пізніше підключився й колектив російських колег (Я. В. Доманський, К. К. Марченко, Ю. Г. Виноградов, Н. В. Головачова, С. Я. Рогов). Матеріали розвідок та розкопок дістали широке висвітлення в науковій літературі.

Нові археологічні дані, накопичені за ці роки, дозволили ліквідувати диспропорцію у вивченні саме міста (де було відкрито оборонні споруди, темнос, агору та житлові квартали) та його сільськогосподарської округи. Нагальна необхідність в одержанні найповнішого та найдостовірнішого уявлення про культуру населення Ольвійської держави в цілому (тобто, і міста, і сільських поселень) з часом дала змогу впритул підійти до розв'язання двох основних завдань у сучасному дослідженні регіону, накреслених ще Л. М. Славіним³⁸: 1) створення зведеної анотованої археологічної карти античних сільських поселень Нижнього Побужжя всіх етапів їх існування — від VI ст. до н. е. до III—IV ст. включно; 2) узагальнення значного накопиченого матеріалу з розвитку типів поселень, їх поселенських структур, демографії, характеру домобудівництва, основним категоріям матеріальної культури, господарської діяльності населення, еволюції етносоціального складу, духовної культури та ідеологічних уявлень античного сільського населення Нижнього Побужжя.

Обидва ці завдання були поставлені українськими археологами у відношенні Ольвійського полісу вперше в антикознавстві. Першу з них було вирішено у книзі «Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта)»³⁹, куди ввійшли вичерпні дані про всі 323 поселення хори Ольвії, в т. ч. 107 — періоду архаїки, 152 — класико-елліністичного часу, 64 — перших століть н. е. Друге важливе завдання значною мірою дістало висвітлення в колективній монографії «Сельская округа Ольвии»⁴⁰.

Базуючись на цих фундаментальних дослідженнях, а також з урахуванням суми накопичених раніше даних, серед важливих завдань подаль-

шого дослідження сільської округи Ольвії слід виділити зараз три основні напрямки:

1. Пошук, картографування та розкопки сільських некрополів всіх періодів; широке вивчення поселень та садиб V—III ст. до н. е., які потребують значного поповнення всіх видів джерел; продовження розкопок архаїчних поселень широкими площами, а також поселень, що містять культурні шари з матеріалами другої половини III — початку IV ст.

2. Більш поглиблена розробка питань соціальної стратифікації населення хори, його демографічного та економічного потенціалів; з'ясування (в деталях) структури організації хори; вирішення проблеми історичного та культурного співвідношення хори та синхронних з нею поселень на суміжних територіях.

3. Публікація та введення до наукового обігу матеріалів хори шляхом здійснення монографічних досліджень як окремих найяскравіших пам'яток, так і найважливіших категорій знахідок — графіті, теракот, монет, різноманітних груп місцевої та довізної кераміки.

На тернистих шляхах вирішення цих нагальних проблем у наш складний для науки час ми завжди будемо пам'ятати напутні слова, якими завершувалася остання стаття Лазаря Мойсейовича Славина, і які й по сьогодні лунають як своєрідний заповіт учителя: «Перед дослідниками Ольвійської держави стоїть важливе завдання — більш широкого та глибокого вивчення її хори»⁴¹.

Примітки

¹ Блаватский В. Д. Б. В. Фармаковский — исследователь античного мира // КСИИМК.— 1948.— Вып. 22.— С. 8.

² Славин Л. М. Археологические работы в Радянській Україні // Збірник АН УРСР.— К., 1940.— С. 148—150.

³ Славин Л. М. Результаты археологических экспедиций Академии наук УРСР в 1940 г. // Вісті АН УРСР.— № 2—3.— С. 108—115.

⁴ Славин Л. М. Основные этапы изучения Ольвии // ЗОАО.— 1960.— Т. I (34)— С. 55; Slavın L. M. Die Hauptetappen der Erforschung Olbias // ВСО.— 1966.— Heft. 3.— S. 158, 159.

⁵ Славин Л. М. Основные підсумки вивчення Ольвії за радянський період // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР.— Уфа, 1943.— Вип. I.— С. 78, 79.

⁶ Славин Л. М. Древний город Ольвия.— К., 1951.— С. 62—65.

⁷ Славин Л. М. Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947—1948 рр. // АП.— 1952.— Т. 4.— С. 48—58.

⁸ Славин Л. М. Основные этапы...— С. 56—58.

⁹ Рабичкин Б. М. Поселение у Широкой Балки // КСИИМК.— 1952.— Вып. 40.— С. 114—124.

¹⁰ Штігельман Ф. М. Поселення біля Закисової Балки // АП.— 1958.— Т. 7.— С. 131—143.

¹¹ Славин Л. М. Основные итоги исследования Ольвии за последние годы // Доклады VI науч. конф. ИА АН УССР.— К., 1953.— С. 119—139.

¹² Славин Л. М. Археологические дослідження городищ, поселень та могильників Ольвійського оточення у 1949—1950 рр. // АП.— 1955.— Т. 5.— С. 127—150.

¹³ Славин Л. М. Древнегреческое поселение на острове Березани // Наукові записки КДУ.— Т. 15.— Вип. 6.— Іст. зб. № 7.— 1956.— С. 157—169.

¹⁴ Славин Л. М. Поселения первых веков нашей эры на Среднем и Нижнем Ингульце // КСИА АН УССР.— 1954.— № 3.— С. 49—59; Славин Л. М. Раскопки поселений первых веков нашей эры на Ингульце // КСИА АН УССР.— 1955.— № 4.— С. 35, 36.

¹⁵ Славин Л. М. Успіхи радянських вчених в розкопках Ольвії // Наукові записки КДУ.— 1957.— Т. 16.— Вип. 12.— Іст. зб. № 10.— С. 147—159; Славин Л. М., Бондар М. М. Розкопки Причорноморської археологічної експедиції КДУ // Науковий щорічник КДУ за 1956 р.— К., 1957.— С. 123—125; Славин Л. М. Поселення ольвійської периферії біля с. Чортуватого // Вісник КДУ.— 1958.— № 1.— Серія історії та філософії.— Вип. 2.— С. 139—149.

¹⁶ Славин Л. М. Основные этапы...— С. 58.

¹⁷ Славін Л. М. Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії // АП.— 1958.— Т. 7.— С. 10.

¹⁸ Славін Л. М. До питання про ольвійсько-скіфські відносини // Наукові записки КДУ.— Т. 13.— Вип. 10.— Іст. зб.— № 5.— 1954.— С. 165—181; Славін Л. М. До питання про стародавнє населення ольвійського оточення в VII—VI ст. до н. е. // Науковий щорічник КДУ за 1958 р.— К., 1959.— С. 83, 84.

¹⁹ Славин Л. М. Основные этапы изучения Ольвии...— С. 58.

²⁰ Штительман Ф. М. Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1952; Штительман Ф. М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана // МИА.— 1956.— № 50.— С. 255—272; Доманский Я. В. Нижнее Побужье в VII—V вв. до н. э. (Историко-археологическое исследование).— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1955.

²¹ Славин Л. М. Поселения первых веков нашей эры...— С. 49; Славин Л. М. Розкопки в Ольвії в 1949—1951 рр. // АП.— 1955.— Т. 5.— С. 109; Славин Л. М. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників...— С. 127.

²² Славин Л. М. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників...— С. 150, 151; Славин Л. М. Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії.— С. 10, 11.

²³ Бураков А. В. Козырьское городище рубежа и первых столетий нашей эры.— К., 1976.

²⁴ Славин Л. М. Ольвійська округа // Нариси стародавньої історії Української РСР.— К., 1957.— С. 268—270.

²⁵ Славин Л. М. Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії...— С. 11; Slavín L. M. Op. cit.— S. 159, 160.

²⁶ Славин Л. М. Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії.— С. 10, 11, 15.

²⁷ Славин Л. М. Стародавня Ольвія: стан і завдання її дослідження // Вісник АН УРСР.— 1972.— № 3.— С. 63—72.

²⁸ Славин Л. М. Ольвийская экспедиция 1965 и 1966 гг. // АИУ.— Вып. 1 (1965—1966).— К., 1967.— С. 126.

²⁹ Славин Л. М. Ольвийская экспедиция 1967 г. // АИУ.— Вып. 2 (1967).— К., 1968.— С. 135.

³⁰ Славин Л. М. Открытия Ольвийской экспедиции последних лет (1966—1968 гг.) // Материалы XIII конф. ІА АН УРСР.— К., 1972.— С. 199—203; Русяева А. С. Разведки и раскопки поселений близ Ольвии // АИУ.— Вып. 3 (1968).— К., 1971.— С. 183, 184.

³¹ Славин Л. М. Ольвийская экспедиция // АО 1970 г.— М., 1971.— С. 254, 255; Славин Л. М. Работы Ольвийской экспедиции // АО 1971 г.— М., 1972.— С. 330, 331.

³² Славин Л. М. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры // ХКААМ.— М., 1976.— С. 180—186.

³³ Славин Л. М. Ольвія.— К., 1938.— С. 8, 9; Славин Л. М. Древний город Ольвия.— К., 1951.— С. 62.

³⁴ Славин Л. М. Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії...— С. 10, 11.

³⁵ Славин Л. М. Здесь был город Ольвия.— К., 1967.— С. 67, 68.

³⁶ Славин Л. М. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры.— С. 184.

³⁷ Славин Л. М. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників...— С. 128.

³⁸ Славин Л. М. Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії...— С. 10, 11.

³⁹ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта).— К., 1990.

⁴⁰ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.

⁴¹ Славин Л. М. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры...— С. 185.